

УДК 355.311.1:94 (47+57) “1941-1945”

DOI: 10.33099/2707-1383-2020-36-2-219-235

*Рибченко Л. В., кандидат історичних наук,
заступниця генерального директора
Національного музею історії України у
Другій світовій війні. Меморіальний
комплекс (м. Київ)
ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9486-6363>*

ЛЮДСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ВТРАТИ УКРАЇНИ В ЛАВАХ РСЧА ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена дослідженню проблеми безповоротних людських військових утрат України в роки німецько-радянської війни. Основну увагу зосереджено на порядку зарахування загиблими, померлими або зниклими безвісти воїнів Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) у 1941–1945 рр. та в повоєнний період, методиці й практиці цього процесу. Містить висновки щодо загальної кількості безповоротних утрат українців та уродженців України, призваних до лав РСЧА, базовані на матеріалах Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні, паперових та електронних персональних мартирологах.

Ключові слова: Книга Пам'яті України, Всеукраїнська електронна база даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів у роки Другої світової війни – <https://martyrology.org.ua>, Об'єднаний банк даних “Меморіал” – <http://www.obd-memorial.ru>, мартиролог, людські військові втрати.

Постановка проблеми. Необхідність новітніх оцінок людських військових утрат України в німецько-радянській війні зумовлена, на нашу думку, доцільністю:

– аналізу наявних на сьогодні документальних джерел з обліку загиблих воїнів РСЧА та персональних мартирологів, створених на їхній базі;

– визначення документально обґрунтованої цифри людських військових утрат України в німецько-радянській війні;

– поглибленого дослідження проблеми обліку людських військових утрат у лавах РСЧА в 1941–1947 рр. з метою критичної оцінки збережених документальних джерел та кількісних показників, визначених на їхній основі.

Стан дослідження теми. Питання кількості загиблих українців та уродженців України в лавах РСЧА під час німецько-радянської війни до 1990-х рр. узагалі не досліджувалося. У перших вітчизняних тематич-

них працях 1960–1980-х рр. цифри військових утрат відсутні. Так, у три-томнику “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.” було зазначено, що на території УРСР, окупованій гітлерівцями, загинуло понад 5 млн осіб цивільного населення та військовополонених і більш ніж 2 млн було вивезено на каторжні роботи до Німеччини [19, 149]. У 1974 р. в доповіді В. Щербицького загальні людські втрати УРСР подано в кількості 6 млн 750 тис. [3]. У 8-му томі “Історії УРСР” (1984 р.) демографічні втрати УРСР визначені у 13,6 млн осіб (від січня 1941 р. до січня 1945 р.) [9, 442].

Першими, хто визначав у своїх дослідженнях кількість військових утрат України, стали історики української діаспори. У 1992 р. Т. Гунчак назвав кількість убитих: військових – 2,5 млн, цивільних – 4,5 млн, разом – 7 млн [6, 37]. Таку саму цифру полеглих воїнів назвав і В. Косик у своїй фундаментальній праці “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”: втрати військовослужбовців – 2,5 млн, цивільних і військовополонених – 5,5 млн, разом – 8 млн осіб [11, 627]. Проте джерела визначення вказаних цифр і методика підрахунків залишилися невідомими.

Черговим кроком у дослідженні теми стала монографія І. Муковського та О. Лисенка “Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни”, яка побачила світ у 1996 р. Автори на основі архівних матеріалів визначили, що до лав РСЧА в роки

німецько-радянської війни було призвано близько 7 млн осіб. Із них убито, загинуло в полоні, зникло безвісти й померло в госпіталях у перші повоєнні роки близько 3,5 млн [12, 547].

У 2000 р. з виходом підсумкового тому Книги Пам’яті України – “Безсмертя” – у науковий обіг була введена нова цифра втрат – близько 4,1 млн осіб військового персоналу (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки) [1, 561].

Тож сучасні історики стосовно кількості безповоротних людських військових утрат України в лавах РСЧА під час німецько-радянської війни оперують цифрами від 3,5 до 4,1 млн осіб. Вони ґрунтуються переважно на результатах дослідження матеріалів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО) й не містять даних вітчизняної документальної бази, яка стала доступною лише в останні роки, після формування в Національному музеї історії України у Другій світовій війні Документального фонду з обліку людських військових утрат України у Другій світовій війні. Також ці дослідження не містять критичного аналізу джерел і не відображають самого процесу обліку загиблих у лавах РСЧА.

Метою статті є аналіз наявних документальних джерел з обліку безповоротних людських військових утрат РСЧА, визначення на їхній основі кількісних показників українців та уродженців України, загиблих під час німецько-радянської війни, і критичний

Загибель бійця.

аналіз результатів через висвітлення методики та практики зарахування загиблих у лавах РСЧА в 1941–1947 рр.

Виклад основного матеріалу. 95,2 % українців та уродженців УРСР, які зі зброєю в руках боролися проти нацизму в 1941–1945 рр., воювали в лавах РСЧА¹. Вони брали участь у боях на німецько-радянському фронті й у розгромі Японської імператорської армії. Скільки з них загинуло – це питання довгий час узагалі не поставало, оскільки в СРСР військових і цивільних, уродженців різних республік, рахували як загальносоюзні втрати. Офіційна цифра залежала від політичної та ідеологічної кон'юнктури. Так, уперше про 7 млн жертв Й. Сталін повідомив у інтерв'ю кореспонденту “Правди”, наданому з нагоди промови В. Черчилля у Фултоні; про 20 млн загиблих радянські громадяни довідалися з відкритого листа М. Хрущова прем'єр-міністрові Швеції Т. Ерландеру в 1961 р. До 45-ї

Матеріали експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні.

річниці перемоги, 8 травня 1990 р., у газеті “Известия” М. Горбачов назвав майже 27 млн полеглих. Сучасна Російська Федерація разом з експлуатацією радянського міфу Великої Вітчизняної війни наслідуює традицію збільшення цифр без належного обґрунтування. У 2017 р. в Державній думі оприлюднили офіційні дані щодо кількості втрат СРСР у Другій світовій війні – 41 млн 979 тис. осіб.

Наприкінці 1980-х рр. Міністерством оборони СРСР був проведений аналіз статистичних документів Генштабу, які нині зберігаються в ЦАМО. Методика, результати підрахунків наведені у книжці “Триф таємності знятий”, яка вийшла в Росії в 1993 р. під редакцією генерал-полковника Г. Кривошеєва. У ній бойові втрати РСЧА було оцінено у 8 млн 668 тис. 400 осіб [153]. Визначена цифра не раз зазнавала критики. Зокрема, історик І. Івлєв у 2012 р. опри-

¹ Підрахунки зроблені автором за такими цифрами: мобілізовано до лав ЧА та ВМФ – 7 млн осіб; воювали в лавах УПА – 100 тис. осіб; воювали в лавах армій союзників – 251 тис. осіб [12, 401; 18, 7].

люднив інформацію щодо довідкової персональної картотеки загиблих, яка зберігається в тому самому архіві. Згідно з нею кількість полеглих становить 16 млн 476 тис. 559 військовослужбовців РСЧА [7, 56]. До цієї цифри ввійшли воїни, про чию долю не повідомлялось ані в статистичних, ані в персональних відомостях, якими оперували дослідники під керівництвом Г. Кривошеєва. Вони були зараховані загиблими та зниклими безвісти в повоєнний час.

Згодом суспільство саме запропонувало дієвий інструмент не лише для визначення кількості втрат, а й насамперед для осмислення цінності кожного втраченого життя, збереження родинної пам'яті – персональні мартирологи. Першим таким проектом став Історико-меморіальний серіал “Книга Пам'яті України”, підготовка якого розпочалася ще за радянських часів (наприкінці 1980-х рр.). Видання мало називатися Всесоюзною Книгою Пам'яті, однак під цією назвою воно так і не побачило світ. Кожна область незалежної України створила свою Книгу Пам'яті, до якої внесла дані про загиблих, зниклих безвісти, померлих від ран та хвороб військовослужбовців РСЧА, Військово-Морського флоту, Військово-Повітряних сил, прикордонних військ, органів НКВС, партизанів, підпільників, народних ополченців, бійців винищувальних загонів, розвідників, осіб вільнонайманого складу, протиповітряної оборони, а також цивільних, котрі брали участь у бойових діях.

Завершити публікацію персонального мартиролога планували до 50-ї річниці перемоги, проте фінішував проєкт лише на початку ХХІ ст. Повне видання Книг Пам'яті України складається із 257 томів (у 260 книгах) і містить короткі біографічні дані на 3 млн 103 тис. 304 загиблих воїнів-українців та уродженців України [20, 112].

Нове століття відкрило неосяжні можливості цифрових технологій та мережі Інтернет. Нові персональні мартирологи стали електронними й загальнодоступними. У 2007 р. Міністерством оборони Російської Федерації створений Об'єднаний банк даних “Меморіал” <http://www.obd-memorial.ru>, в основу якого покладено документи ЦАМО: бойові донесення про втрати військових частин, журнали реєстрації померлих у медичних установах, матеріали про військові поховання, картотеку радянських військовополонених, загиблих у ворожому полоні, накази про вилучення з кадрового складу РСЧА, іменну картотеку втрат та ін. Станом на 2015 р. база містила відомості щодо 2 млн 919 тис. 549 полеглих воїнів-українців та уродженців України².

Ресурс <http://www.obd-memorial.ru> не перестає наповнюватися. Він охоплює переважно документи первинного (фронтового) обліку. Крім того, містить повоєнні донесення регіональних військкоматів щодо пошуку воїнів, із якими було втрачено зв'язок, але не в повному обсязі. Ці відомості зберігаються у

² Вибірка даних була зроблена науковцями Національного музею історії України у Другій світовій війні за сприяння Всеукраїнського громадського об'єднання “Союз “Народна Пам'ять””.

КОТЛЮКОВСЬКИЙ
48
Форма № 4

МЕСТО ДИВ.
ПІТАМЯ ЧАСТІ
520 011
16.11.43
№ 01374

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш Александр Ред Ильич Александр Иванович
(муж, отец, сын, брат, военное звание)

Уроженец Киев. р-на в. Софиев. р-на в. Хмельницк.
(область, батальон, деревня и село)

в боях за Советистическую Родину, верный воинской присяге, проявив героизм и мужество был убит 6.11.43
убит, ранен, уязв от ран

похоронен Сельскохозяйств. Киев. р-на и обл.
место похорон

Настоящее извещение является документом для возбуждения ходатайства о пенсии (приказ НКУ СССР № _____)

м. п. Командир части Лоси
(Городской или районный военный комиссар)

ВКО-СССР
1105-й
СТРЕЛКОВЫЙ ПОЛК
328-й
полное наименование
СТРЕЛКОВОЙ ДИВИЗИИ 194 г.
№ 0318
№ 0318
1945 г.
Районному (городскому)
военному комиссару Мельничук
Гор. _____
области (края)

СЕКРЕТНО
(после заполнения)
Экз. № 1
694

ИЗВЕЩЕНИЕ

Прошу известить гр. Молодого Павла Павловича
фамилия, имя, отчество деда, отца,
Александров Иванович Павловича
проживающ. в Бисоводск. Тернопольск.
сына, брата, матери погибшего Мельничук Павла Ивановича
о том, что он убит 6.11.43
муж, сын, отец, брат,
Семья погибшего Молодого Павла Павловича
в бою за
должность, звание, фамилия, имя и отчество
Социалистическую Родину, верный воинской присяге, проявив героизм и мужество, погиб 4.11.43 и похоронен с одианем
воинских почестей Молодого Павла Павловича
точный адрес и место погребения
Молодого Павла Павловича

Командир полка Лоси подпись
Начальник штаба _____ подпись

фонді матеріалів вторинного (регіонального) обліку, який проводився районними та місцевими військкоматами. Він складається зі сповіщень про загибель, листування щодо пошуку полеглих, документів стосовно уточнення доль зниклих безвісти тощо. За останні 10 років у Національному музеї історії України у Другій світовій війні зібрано обсяг цих документів із 430 військкоматів по 24 областях України та АР Крим. Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні складається з понад 10 тис. архівних справ, містить дані більше ніж на 3 млн полеглих або зниклих безвісти воїнів.

Комплексне дослідження матеріалів первинного та вторинного обліку дає змогу визначити обґрунтовану цифру радянських військових утрат, зокрема кількість воїнів РСЧА, призваних із території України. Проте вивчення методики й практики процесу зарахування загиблими, померлими або зниклими безвісти воїнів РСЧА допоможе критично оцінити кількісні показники.

На базі Документального фонду з метою широкого доступу до матеріалів Національний музей історії України у Другій світовій війні створив Всеукраїнську електронну базу даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів у роки Другої світової війни – <https://martyrology.org.ua>. Наразі вона містить понад 258 тис. персональних записів та понад 313 тис. сканографій документів. Інформаційний ресурс постійно поповнюється.

Опрацьовано документи м. Київ, Київської, Вінницької, Волинської, Житомирської, Закарпатської областей. Видано книжку “Київські адреси сповіщень про загибель”, база даних до якої (диск у додатку) налічує 89 802 персоналії загиблих, що на 24 тис. осіб більше, ніж у тритомному виданні “Книга Пам’яті України – місто-герой Київ” [10, 343].

Порівняння відомостей персональних мартирологів, створених на матеріалах двох джерел, свідчить, що вторинний обсяг документів з обліку доповнює фронтові донесення на 27%. Крім того, присутні повтори персоналії

та помилки у двох електронних ресурсах, вони сягають приблизно 15 %. Враховуючи ці показники, можна визначити, що після повного опрацювання масивів первинних і вторинних документів, проведення вивіряння та зіставлення даних кількість документально підтверджених персоналій воїнів-українців та уродженців України, загиблих, зниклих безвісти й померлих у полоні або від поранень у 1941–1947 рр., може перевищувати 3 млн 300 тис. осіб.

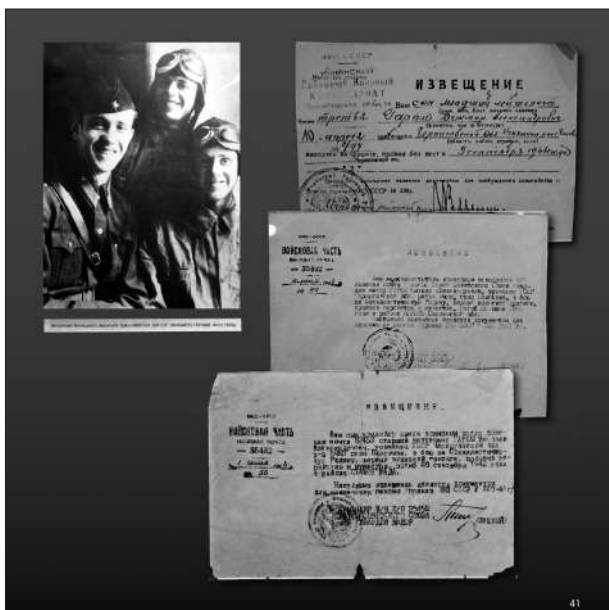
Водночас дослідження самого процесу зарахування загиблих свідчить, що остаточні цифри визначити практично неможливо. За роки німецько-радянської війни процедура обліку полеглих воїнів РСЧА не раз змінювалася. Обрахунок тривав упродовж майже всього повоєнного десятиліття.

Основний нормативний документ – Положення про персональний облік втрат і поховання загиблого особового складу Червоної армії у воєнний час – з'явився у війську 15 березня 1941 р. – за три місяці до нападу Німеччини на Радянський Союз [16, 257–260]. Окремі його норми, розроблені на випадок війни, унеможлилювали належний облік полеглих навіть у мирний час, оскільки не узгоджувалися з наявними в армії правилами. Зокрема, у штабних документах не передбачалося фіксування даних про наявність у військовослужбовців рідних та їхніх адрес. Проте в донесеннях про загиблих слід було заповнювати графу з персональними даними та місцем проживання рідних, яким надсилалася похоронка.

Також у Положенні не було прописано правил зарахування полеглих офіцерів відповідними наказами Головного управління кадрів Народного комісара оборони СРСР (ГУК НКО), як того вимагав порядок ведення обліку кадрового складу армії. Це спричинило плутанину і призвело в перші місяці війни до поділу спільного обліку людських військових утрат Червоної армії на окремий облік загиблих офіцерів та воїнів рядового й сержантського складу.

Також недовідомим виявився й механізм обліку зниклих безвісти, оскільки за встановлений 15-денний термін пошуку воїна до занесення його у списки втрат ситуація у військовій частині могла докорінно змінитися. Уже в серпні 1941 р. зниклих безвісти наказано було зараховувати до списків утрат через п'ять днів від часу зникнення, а у графі “Де похований” робити відмітки про район та обставини події.

Катастрофічний для Червоної армії початок війни позначився насамперед на кількості людських військових утрат. У той час, коли на фронтах масово гинули воїни, центральний військово-адміністративний орган їх обліку лише починав формуватися. 29 липня 1941 р. відділ обліку втрат замість Управління з комплектування Генштабу був підпорядкований новоствореному Головному управлінню формування та комплектування військ Червоної армії при НКО. Це зменшувало його вплив у війську. 19 листопада 1941 р. відділ був перепідпорядкований новосформованому підрозділу – Управлінню з мобі-

Матеріали експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні.

лізації та комплектування армії. У наказі стосовно цього йшлося про те, що метою є “покращення організаційної роботи з обліку персональних втрат на фронтах та найбільшого узгодження її із загальною роботою щодо мобілізації та укомплектування армії” [17, 123].

У важких умовах відступу, оборонних боїв, оточень командири не мали часу й можливості проводити належний облік. Через загибель штабів, дезорганізацію командування списки загиблих або не склалися зовсім, або не доходили до Центру. Частина матеріалів гинула під час форсування річок, у вогні пожеж або просто від обстрілу. Крім того, документи про загиблих мали гриф “таємно”, а тому в критичних ситуаціях їх знищували передусім. До об’єктивних причин незадовільної організації обліку втрат на фронті слід додати відсутність бланків звітних документів, підготовленого писарського персоналу та контролю.

Попри спроби в окремих військових частинах налагодити облікову роботу, в більшості з них ситуація була критичною. У квітні 1942 р. начальник Головуправформу зазначав, що зарахування втрат “ведеться незадовільно, за дев’ять місяців війни на обліку перебуває не більше ніж третина дійсної кількості загиблих” [17, 201].

За неповними даними, втрати РСЧА у другій половині 1941 р. становили 3 млн 137 тис. 673 загиблих, зниклих безвісти, полонених, розстріляних за вироками військових трибуналів, померлих від ран і хвороб [2, 60]. Із них лише 23 тис. 387 осіб були взяті на офіційний облік [8, 441]. Цифри свідчать, що на початку війни персональний облік загиблих був практично зірваний. Це підтверджує фактично повна відсутність в архівах документів щодо втрат початкового періоду.

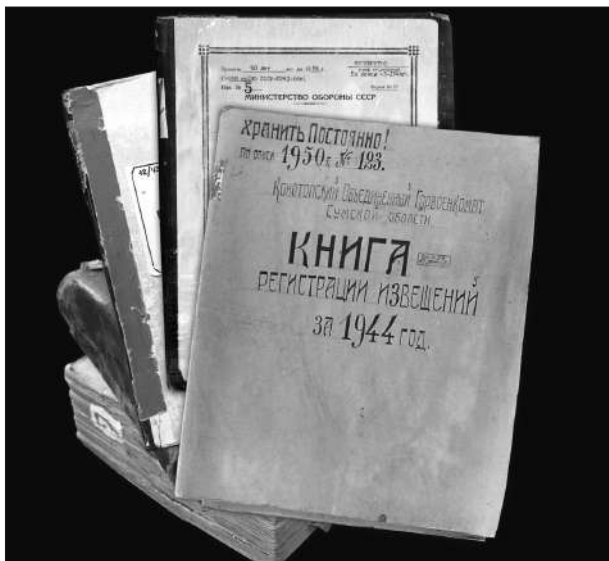
Із продовженням війни та зростанням кількості втрат стало очевидно, що відділ Управління з мобілізації Голову-

правформу не впорається самостійно з дедалі більшим обсягом роботи. 5 лютого 1942 р. на його базі було сформовано Центральне бюро з персонального обліку втрат особового складу діючої армії. Основним його завданням залишався облік загиблих воїнів. Крім того, до обов'язків Бюро додалося ведення картотеки радянських військовополонених. Знову, як і в перші місяці війни, в межах однієї установи запроваджувався загальний облік загиблих офіцерів та воїнів рядового й сержантського складу, незалежно від роду військ.

За своєю структурою й діяльністю Центральне бюро дещо нагадувало Центральне бюро з обліку втрат Вермахту. Однак, незважаючи на схожість назв, між цими структурами простежувалася суттєва відмінність у методиці проведення зарахувань загиблих. У Німеччині вели подвійний облік: персональні відомості дублювалися номером особистих жетонів солдатів та офіцерів. Щомісяця в частинах і підрозділах Вермахту, крім персональних донесень про втрати, складалися “переліки” – списки виданих та вилучених із підрозділів жетонів. Фіксували не лише загиблих, а й вибулих в іншу частину, на лікування тощо. Ці списки направляли до Центрального бюро в Берлін, де вони збереглися в повному обсязі. Навіть нині кожен загиблий або зниклий безвісти німецький солдат може бути персоніфікований за номером власного жетона. Облік за номерами також страхував від неправильного написання прізвищ або імен загиблих, плутанини з повними тезками тощо.

Першочерговим завданням новоствореного радянського Центрального бюро вважалося надолуження втраченого за попередній період війни. Командирам військових частин і з'єднань наказувалося в 15-денний термін (до кінця квітня 1942 р.) зібрати інформацію і доповісти про всіх загиблих, про кого доти не було повідомлено, вислати сповіщення їхнім рідним до регіональних військкоматів, а іменні списки – до Центрального бюро [17, 202]. Також проводилися заходи стосовно формування військової контрольної вертикалі з питання обліку загиблих. Штаби армій зобов'язувалися суворо стежити за вчасним наданням списків утрат і телеграфом 25-го числа щомісяця доповідати Центральному бюро про результати власних перевірок [17, 202].

Орієнтуватися у стані справ з обліку загиблих у війську працівникам Центрального бюро допомагали регулярні перевірки. Виявлені факти були вкрай невтішними. У звіті від 28 травня 1942 р. про результати перевірки щодо доукомплектування 9-ї гв. Червонопрапорної стрілецької дивізії Західного фронту було зазначено: “За кількісним донесенням безповоротних втрат у дивізії значиться 5 060 осіб. Персонально за прізвищами станом на 23 травня 1942 р. встановлено – 3 876 осіб. Розбіжність становить 1 184 особи. Зниклих безвісти, за донесеннями, налічується 931 особа, проте насправді лише у 18 гв. сп. їх 878 осіб, у 31 гв. сп – 246 осіб, у 33 лижному батальйоні – 280 осіб. Іменні списки на вбитих,

Книга реєстрації сповіщень про загибель військовослужбовців

зниклих безвісти й померлих від ран почали складати лише в січні 1942 р. Склад командирів, а іноді й особовий склад цілих рот за цей час був оновлений повністю. Результатом згаяного часу стала складність, а часом і неможливість відновити реальний стан речей від початку війни [...]. Особливо незадовільно облік утрат вівся у 18-му гвардійському стрілецькому полку. За час боїв від листопада 1941 р. до квітня 1942 р. полк утратив 6 245 осіб, зокрема безповоротно – 2 019 осіб. Іменні списки були надіслані лише на 1 727 осіб. Про загибель 292 бійців не було повідомлено через відсутність прізвищ” [21]. Працівники Центрального бюро виявили, що в полку значився загиблим червоноармієць М.А. Яковлев, засуджений за дезертирство. Установити, за яких обставин сталася втеча М.А. Яковлева і чому він потрапив до списків убитих, виявилось неможливим через загибель усіх військовослужбовців 5-ї роти, де воював солдат, і всіх командирів

2-го батальйону, до складу якого входила рота [21].

Проведені заходи дали позитивні результати. Утім, ситуація на фронті залишалася напруженою. Контрудари Червоної армії не досягли успіху, а навпаки – спричинили нові важкі втрати. Як і раніше, губилися документи, разом із солдатами гинули командири, фронтові умови для обліку загиблих залишалися складними. Безповоротні втрати РСЧА за 1941–1942 рр. становили близько 6 млн 395 тис. 889 осіб [2, 60]. В офіційних персональних списках утрат на 15 квітня 1943 р. значилися 3 млн 825 тис. 366 осіб. Із них 3 млн 592 тис. 279 осіб були взяті на облік у період із січня 1942 р. Це становить 94 % зарахувань [8, 442]. Такий результат облікової роботи у складних фронтових умовах свідчить про початок подолання кризи в цьому питанні та постановки його на важливіше місце у фронтовій і тилівій роботі військових органів.

Проте Центральне бюро проіснувало рік і чотири місяці. 19 квітня 1943 р.

воно було перейменоване на Управління з персонального обліку втрат особового складу діючої армії, а в червні 1943 р. – ліквідоване. Офіційною причиною вважався брак адміністративних важелів стосовно кадрових органів як у центрі, так і на фронтах, через що практика об'єднання обліку рядового та офіцерського складу в єдиній установі не виправдала себе. Однак основна причина ліквідації полягала в тому, що встановлена на червень 1943 р. система донесень про бойову діяльність військ, їхні склад та матеріальне забезпечення не задовольняла Й. Сталіна. На його думку, “в управліннях НКО та в управліннях командувачів (начальників) родів військ та служб фронтів і армій сконцентровані відомості, які розкривають усе оперативне угруповання фронтів і армій, тому цілком таємні відомості стають доступними широкому колу осіб” [13, 161]. У зв'язку із цим було ухвалено рішення замість Головного управління тилу Червоної армії ввести посаду начальника Тилу РСЧА – заступника народного комісара оборони з тилу, який безпосередньо підпорядковувався Й. Сталіну. Серед іншого до його компетенції було передане й питання персонального обліку загиблих воїнів рядового та сержантського складу. Такий порядок тривав від 12 червня 1943 р. до 23 листопада 1944 р. Підрахунком загиблих офіцерів знову аж до завершення війни займалося ГУК НКО.

У військових донесеннях починаючи від 1943 р. часто трапляються повідомлення про цілковиту відсутність

у штабах інструкцій щодо порядку реєстрації полеглих. Зокрема, начальник штабу 1505-го окремого мінно-саперного батальйону повідомляв командуванню Воронежського фронту, що в нього немає жодного ані наказу щодо обліку втрат, ані примірника звітної форми іменних списків загиблих [21]. Командування 252-ї стрілецької дивізії, надсилаючи 15 вересня 1943 р. списки на 510 загиблих воїнів, зазначало, що під час Белгородської та Харківської операцій (від 26 липня до 10 вересня 1943 р.) дивізія втратила 1 840 осіб, однак надати перелік загиблих немає змоги через відсутність бланків. Із тієї самої причини у військкомати було надіслано лише 450 сповіщень [28].

Зі зміною підпорядкування змінилося й місце обліку загиблих у системі координат військово-адміністративної роботи. Відтепер зарахування відбувалося в контексті призначення пенсій родинам. Водночас контроль за якістю проведення обліку на полях боїв був майже втрачений. Цифр офіційного зарахування загиблих упродовж цього періоду обліку та співвідношення їх з обсягом реальних утрат немає. Однак відомо, що поза обліком у цей період залишилися значні контингенти безповоротних утрат. В офіційних джерелах не було прізвищ загиблих у боях щойно мобілізованих на визволених територіях місцевих жителів. У цивільному одязі, погано озброєні й навчені, вони майже не мали шансів повернутися живими, а загиблими їх не зараховували.

1 травня 1944 р., за рік до завершен-

ня війни в Європі, у війську було введено в дію новий нормативний документ щодо обліку загиблих – Настанову з обліку особового складу Червоної армії у воєнний час [15, 244]. Нова інструкція поєднувала в собі порядок обліку наявного та прибулого особового складу війська з детальним описом кількісного й персонального зарахування безповоротних утрат особового складу всіх військовослужбовців начальницького та рядового складу, вбитих у боях; зниклих безвісти; померлих від ран на полі бою та в лікувальних установах; померлих від хвороб, отриманих на фронті; полонених; розстріляних на полі бою або за рішенням військових трибуналів; а також померлих у випадках надзвичайних подій, зокрема й самогубців.

Уперше в документі було чітко прописано окреме ведення обліку загиблих офіцерів та воїнів рядового й сержантського складу. Дані про загиблих солдатів акумулювалися в Управлінні з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу діючої армії та пенсійного забезпечення їхніх родин. 23 листопада 1944 р. воно знову було перепідпорядковане Головуправформу НКО й перейменоване.

На відміну від першого періоду війни, коли на загиблих офіцерів і надстроковиків сповіщення адресували безпосередньо родинам, відтепер усі “похоронки” спрямовували до міських або районних військкоматів – за місцем проживання родин полеглих. Замість єдиної форми сповіщення (форма № 4) затверджено було чотири нові, зокрема:

5/БП – на воїнів, загиблих у бою, 6/БП – на зниклих безвісти, 7/БЛ – на померлих від ран, 8/БЛ – на фронтовиків, померлих від хвороб. Попри наявність великого обсягу відомостей про загиблих у полоні, спеціальна форма сповіщення з формулюванням “загинув у німецькому полоні” була відсутня і з’явилася лише після завершення війни.

Новий порядок зарахування загиблих здебільшого повторював стару схему, але був значно розширений, передбачав одночасне ведення різних видів обліку, їх дублювання в центрі та на місцях, додатковий контроль на різних рівнях облікової військово-адміністративної ієрархії. Якість зарахування військовими частинами та з’єднаннями безповоротних утрат на полі бою значно покращилася. Досвід пошукової роботи за документами ЦАМО РФ свідчить, що ймовірність наявності у списках утрат інформації про воїна, загиблого в останній рік війни, становить майже 90 %. Це підтверджує аналіз матеріалів Об’єднаного банку даних “Меморіал”.

Після завершення боїв у Європі питання обліку загиблих не вичерпалося. З’явилася низка директив і наказів, у яких командирам пропонувалося переглянути списки загиблих за весь період війни й надати звіти щодо прізвищ, про які раніше не повідомлялося. Робота зі складання звітів розтягнулася на роки. У ЦАМО РФ трапляються донесення про воєнні втрати, датовані навіть 1952 р., – іменні списки загиблих у січні – лютому 1944 р. воїнів 59-ї армії та списки втрат за війну 1-го Українсько-

го фронту на 2238 аркушах. Зрозуміло, що якість зазначеної в них інформації не витримує жодної критики. Місцем загибелі в кожного другого бійця у списку вказано “київський напрям”.

Практично в жодній із військових частин та установ не було повних даних про загиблих за весь період бойових дій. Промовистими є результати аналізу, проведеного російським дослідником І. Івлєвим щодо наявності у фондах стрілецьких дивізій документів на загиблих. За його підрахунками, серед фондів 199 стрілецьких дивізій повністю відсутні документи з обліку загиблих у 78 (39 %) дивізій, за період від п’яти місяців до трьох років війни – у 28 (14 %). Отже, облік особового складу та його втрат у різних обсягах збережений лише в 93 стрілецьких дивізій із 199 (47 %) [8, 306].

Останній етап обліку людських безповоротних військових утрат РСЧА за період німецько-радянської війни розпочався в 1946 р. і тривав практично до середини 1950-х рр. Гостро постала проблема відсутності в населення сповіщень про загибель на воїнів, які не повернулися з війни і з якими не мали зв’язку родини. Для її вирішення потрібні були кардинальні рішення. Таким стало розпорядження про дальше зарахування воїнів зниклими безвісти на підставі масиву уточнювальних документів. З’явилася директива Головного штабу Сухопутних військ радянської армії № орг/2/751524 від 24 квітня 1946 р. – “Директива подвірного опитування” [23]. Відповідно до неї регі-

ональним військкоматам було наказано зібрати дані про воїнів, чиї долі залишилися невідомими, оформити відомості колективними списками, зазначивши на них біографічні відомості, адреси й дати надсилання воїнами останніх звісток про себе. Сам факт появи такого наказу свідчив про наявний величезний недооблік загиблих радянських воїнів.

Складені військкоматами списки відправляли до Управління, де їх перевіряли за картотеками персональних утрат, зокрема картотеками військовополонених. У разі відсутності на розшукуваних інших даних документ повертався до військкомату з вказівкою видати родинам сповіщення про зникнення безвісти воїна з датою (місяць і рік), яка залежала від факту перебування родини розшукуваного воїна на окупованій території. Якщо рідні залишалися на загарбаних агресором землях, воїн зараховувався зниклим безвісти через шість місяців після визволення населеного пункту, якщо перебували в тилу – через три місяці від дати останнього листа [22].

Основним контингентом, зарахованим за результатами подвірного опитування, стали військовослужбовці, призовані з території України. Це ті, кого призивали в хаосі 1941 р., хто гинув у котлах і не був узятий на облік через майже повну його відсутність. У 1943–1944 рр. до них приєдналося загибле в наступальних боях поповнення зі щойно визволених українських територій.

За підрахунками російських дослідників, у повоєнний період на облік було взято понад 6 млн осіб – 45 % усіх зарахова-

них за період німецько-радянської війни [8, 293]. Водночас дослідження матеріалів Національного музею історії України у Другій світовій війні свідчить, що стосовно України ця цифра значно більша. Із 2 млн 919 тис. 549 загиблих, зниклих безвісти й померлих від ран воїнів-українців та уродженців України внесеними в Об'єднаний банк даних “Меморіал” (станом на 2015 р.) 1 млн 507 тис. 937 осіб (52 %) значаться зниклими безвісти з умовною датою зникнення, що означає взяття їх на облік за уточнюючими документами. В окремих регіонах України цей відсоток є ще більшим.

Розміщений уздовж лівого берега Дніпра в межах східного кордону Київської області, Переяслав-Хмельницький район під час оборонних та визвольних боїв перебував в епіцентрі фронтових подій. У вересні 1941 р. тут в оточенні загинули захисники столиці України, а восени 1943 р. утворився Букринський плацдарм, який відіграв трагічну роль у визволенні Києва. Аналіз документів Переяслав-Хмельницького РВК показав, що з 8 тис. 33 полеглих воїнів 5 тис. 200 осіб були взяті на облік у повоєнний час. Тож частка зарахувань на підставі уточнювальних документів тут сягає 65 %. У фонді цього військкомату, зокрема, є список від 27 серпня 1946 р., складений за заявами родин про пошук військовослужбовців, із якими було втрачено зв'язок під час війни. На 131 аркуші в ньому значаться 3 тис. 688 імен. Майже всі воїни Управлінням в Москві були зараховані зниклими безвісти в червні 1944 р. Родинам спо-

віщення про загибель виписані однією датою – 12 грудня 1946 р. [24].

Отже, останній період обліку загиблих був досить важливим для виявлення максимально повної кількості полеглих солдатів та офіцерів. Регіональні військкомати й центральні облікові органи провели масштабну роботу за заявами від населення та з уточнювального листування між військовими підрозділами. Водночас цей обсяг зарахування нівелюється офіційно заявленим формальним підходом до справи. Більшість розшукуваних обліковувалися зниклими безвісти в умовний місяць та рік, і ця дата не мала жодного стосунку до справжнього часу загибелі воїна.

У підсумку можна дійти висновку, що персональний облік загиблих воїнів РСЧА вівся незадовільно. На початку німецько-радянської війни він був практично зірваний, від лютого 1942 р. й до середини 1943 р. охоплював лише половину поточних утрат і тільки в останній рік війни досягнув належного рівня. Спеціальна структура з виявлення й накопичення персональних відомостей про загиблих – Центральне бюро з персонального обліку втрат особового складу діючої армії – була сформована лише через шість місяців після початку війни й проіснувала трохи більше ніж рік. Під час найбільших наступальних боїв Червоної армії первинним фронтовим обліком опікувався начальник Тилу, який не мав важелів впливу у військах. Тричі спільне зарахування загиблих ділилося згідно з належністю полеглого до офіцерського або рядового

та сержантського складу. Причому центральна установа з обліку останніх від 1941 р. до 1946 р. шість разів змінювала своє підпорядкування й назву.

До завершення німецько-радянської війни зараховані були близько 55 % загиблих, решта були взяті на облік у повоєнний час. Наскільки повно це відбулося, важко визначити з огляду на те, що цифри цивільних утрат за всіма джерелами переважають кіль-

кість військових. На багатьох полях на полі бою просто нікому було після війни подати запит. Тож цифри безповоротних людських військових утрат України в лавах РСЧА під час німецько-радянської війни на базі збережених документальних матеріалів первинного й вторинного обліку та сучасних персональних мартирологів можна оцінити у 3 млн 300 тис., але з обмовкою “понад”...

Список використаних джерел і літератури

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945 рр. – Київ: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – 944 с.
2. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев (общ. ред.). – М., 2009. – 384 с.
3. Виступ першого секретаря ЦК Компартії України В.В. Щербицького з нагоди 30-річчя визволення України від гітлерівських загарбників // Радянська Україна. – 1974. – 18 жовтня.
4. Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Справочно-статистические материалы. – М, 1963. – 623 с.
5. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование. – М.: Воениздат, 1993. – 415 с.
6. Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни // Сучасність. – 1992. – № 375. – 7 липня. – С. 32–38.
7. Ивлев И. Генеральская ложь // Военно-исторический архив. – 2012. – № 9 (153). – С. 41–57.
8. Ивлев Игорь. “...А в ответ тишина – он вчера не вернулся из боя!” // “Умылись кровью”? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне. – М., 2012. – С. 260–509.
9. История Украинской ССР.: в 10 т. – Т. 8. УССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). – К.: Наукова думка, 1984. – 639 с.
10. Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”. – К., 2013. – 350 с.
11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 684 с.
12. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 1997. – 568 с.

13. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т. 16 (5–3): Ставка ВГК. Документы и материалы. 1943 г. – М., 1999. – 360 с.
14. Там само. – Т. 25 (14): Тыл Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1998. – 736 с.
15. Там само. – Т. 13 (2–3): Приказы Народного Комиссара Обороны СССР. 1943–1945 гг. – М., 1997. – 375 с.
16. Там само. – Т. 13 (2–1): Приказы Народного Комиссара Обороны СССР. 1937 г. – 21 июня 1941 г. – М., 1997. – 368 с.
17. Там само. – Т. 13 (2–2): Приказы Народного Комиссара Обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – М., 1997. – 448 с.
18. Україна в Другій світовій війні: до 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні / Український інститут національної пам'яті. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2015. – 28 с.
19. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.: в 3 т. – Т. 3. – К.: Політвидав України. – 455 с.
20. Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. – К., 2015. – 264 с.
21. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – ТФ-5417.
22. Там само. – ТФ-3998.
23. Там само. – ТФ-4026/11.
24. Там само. – Головна експозиція, зал 11.
25. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Спр. 1114. – Арк. 58.
26. Там само. – Оп. 018001. – Спр. 1287. – Арк. 164.
27. Там само. – Оп. А-83627. – Спр. 2208. – Арк. 65.
28. Там само. – Оп. 18001. – Спр. 728. – Арк. 112.

References

1. Bezsmertja. Knygha Pam'jati Ukrajinny 1941–1945 rr. – Kyjiv: Poshukovo-vydavnyche aghentstvo “Knygha Pam'jati Ukrajinny”, 2000. – 944 s.
2. Velikaya Otechestvennaya bez grifa sekretnosti. Kniga poter. Noveyshee spravocnoe izdanie / G.F. Krivosheev (obshch. red.). – M., 2009. – 384 s.
3. Vystup pershogho sekretarja SK Kompartiji Ukrajinny V.V. Shherbycjkogho z naghody 30-richchja vyzvolennja Ukrajinny vid ghitlerivs'kykh zagharbnykiv // Radjansjka Ukrajinna. – 1974. – 18 zhovt.
4. Voennye kadry Sovetskogo gosudarstva v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941–1945 gg. Spravochno-statisticheskie materialy. – M., 1963. – 623 s.
5. Grif sekretnosti snyat. Poteri Vooruzhennykh Sil SSSR v voynakh, boevykh deystvi-

yakh i voennykh konfliktakh. Statisticheskoe issledovanie. – M.: Voenizdat, 1993. – 415 s.

6. Ghunchak T. Vtraty ukrajinciv pid chas Drughoji svitovoji vijny // Suchasnistj. – 1992. – № 375. – 7 lyp. – S. 32–38.

7. Ivlev I. Generalskaya lozh // Voenno-istoricheskij arkhiv. – 2012. – № 9 (153). –S. 41–57.

8. Ivlev Igor. “...A v otvet tishina – on vchera ne vernulsya iz boya!” // “Umylis krovyu”? Lozh i pravda o poteryakh v Velikoy Otechestvennoy voyne. – M., 2012. – S. 260–509.

9. Istoriya Ukrainy SSR.: v 10 t. – T. 8. USSR v Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuzu (1941–1945). – K.: Naukova dumka, 1984. – 639 s.

10. Kyjivsjki adresy spovishhenj pro zaghybelj: doslidzhennja, dokumenty, svidchennja / Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, Memorialnij kompleks “Nacionalnij muzej istoriji Velykoji Vitchyznjanovi vijny 1941–1945 rr.”. – K., 2013. – 350 s.

11. Kosyk V. Ukraina i Nimechchyna u drugij svitovij vijni. – Paryzh – Nju-Jork – Ljviv, 1993. – 684 s.

12. Mukovsjkyj I., Lysenko O. Zvytjagha i zhertovnistj: Ukrajinci na frontakh Drughoji svitovoji vijny / I. Mukovsjkyj, O. Lysenko. – K.: Poshukovo-vydavnyche aghentstvo “Knygha Pam’jati Ukrainy”, 1997. – 568 s.

13. Russkij arkhiv: Velikaya Otechestvennaya: v 30 t. – T. 16 (5–3): Stavka VGK. Dokumenty i materialy. 1943 g. – M., 1999. – 360 s.

14. Tam samo. – T. 25 (14): Tyl Krasnoj Armii v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941–1945 gg. Dokumenty i materialy. – M., 1998. – 736 s.

15. Tam samo. – T. 13 (2–3): Prikazy Narodnogo Komissara Oborony SSSR. 1943–1945 gg. – M., 1997. – 375 s.

16. Tam samo. – T. 13 (2–1): Prikazy Narodnogo Komissara Oborony SSSR. 1937 g. – 21 iyunya 1941 g. – M., 1997. – 368 s.

17. Tam samo. – T. 13 (2–2): Prikazy Narodnogo Komissara Oborony SSSR. 22 iyunya 1941 g. – 1942 g. – M., 1997. – 448 s.

18. Ukraina v Drugij svitovij vijni: do 70-richchja peremoghy nad nacyzmozom u Drugij svitovij vijni / Ukrajinsjkyj instytut nacionaljnoji pam’jati. – K.: Ukrajinsjkyj instytut nacionaljnoji pam’jati, 2015. – 28 s.

19. Ukrajinsjka RSR u Velykij Vitchyznjanij vijni Radjansjkogho Sojuzu. 1941–1945 rr.: v 3 t. – T. 3. – K.: Politydav Ukrainy. – 455 s.

20. Ukraina. Vjna. Vlasna pam’jatj: doslidzhennja, dokumenty, svidchennja / Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, Nacionalnij muzej istoriji Ukrainy u Drugij svitovij vijni. – K., 2015. – 264 s.

21. Fondy Nacionalnogho muzeju istoriji Ukrainy u Drugij svitovij vijni. Memorialnij kompleks. – TF-5417.

22. Tam samo. – TF-3998.

23. Tam samo. – TF-4026/11.

24. Tam samo. – Gholovna ekspozycja, zal 11.

25. Centralnij arkhiv Ministerstva oborony Rosijskoji Federaciji. – F. 58. – Op. 818883. – Spr. 1114. – Ark. 58.

26. Tam samo. – Op. 018001. – Spr. 1287. – Ark. 164.

27. Tam samo. – Op. A-83627. – Spr. 2208. – Ark. 65.

28. Tam samo. – Op. 18001. – Spr. 728. – Ark. 112.

Rybchenko L., Candidate of the Historical Sciences, Deputy Director-General of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex (Kyiv).

HUMAN WAR CASUALTIES OF UKRAINE IN THE RANKS OF THE WORKERS' AND PEASANTS' RED ARMY DURING THE GERMAN-SOVIET WAR.

The article reveals the order of record of the killed, died for other reasons or missing warriors of the Workers' and Peasants' Red Army in 1941–1945 and in the postwar period, methodology and practical implementation of this process. The researcher analyzes the documents on this issue from the Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (Podolsk) and the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War (Kyiv), the published personal martyrologies of the dead army members (Remembrance Books of Ukraine), digital resources (All-Ukrainian Digital Database of the Dead and Missing Warriors in the Second World War – <https://martyrology.org.ua>, the United Bank of Data “Memorial” – <http://www.obd-memorial.ru>) for evaluation of their volume and representative potential to estimate the real casualties of Ukraine.

The conclusion was that the record of losses in the Red Army was unsatisfactory. At the beginning of war it was almost completely disrupted. From February 1942 to mid-1943 the record covered only half of real casualties and became proper only in the last year of the war. The special institution – Central Bureau for the Personnel Losses Record of the Active Army – was established only six months after the outbreak of war and existed a little bit more than one year. During the largest offensive actions of 1943–1944, the chief logistics officers were responsible for personnel record, but they did not have the real influence in the troops. For three times, the common record of dead warriors was separated between the killed officers and the low-ranking members. In addition, the central institution for record of the low-ranking members changed its subordination and title six times between 1941 and 1946. So, by the end of the war only 55 % of the killed warriors had been officially recorded in the Red Army. Others were enlisted in the postwar time.

The analysis of the saved documentary materials of the front and regional record gives reason to estimate 3.3 million irreversible losses of Ukraine in the ranks of the Red Army during the German-Soviet war, but with the addition “over”...